

УДК 808.3-15:93

ОРФОЕПІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКОСПОЛУК: ІСТОРІЯ ТА РЕАЛІЇ

Марія МИКИТИН-ДРУЖИНЕЦЬ

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра української мови,
Французький бульвар, 24/26, ауд. 86, 65058 Одеса, Україна
тел. +380 (48) 7761480*

Працю присвячено проблемі становлення норм вимови звукосполук української літературної мови у XIX ст., а також проблемі володіння орфоепічними нормами сьогодні. Правописна система пам'яток указанного періоду була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбулися вимовні риси звукосполук, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, рукописи.

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Як відомо, орфоепічні норми, як і орфографічні, є загальнообов'язковими, їх повинен дотримуватися кожен, хто говорить по-українськи. Володіння ними полегшує процес спілкування, швидкому порозумінню людей, сприяє опануванню орфографічних норм, адже в українській мові є чимало слів, написання яких відповідає вимові ([кні́жка] – книжка, [ні́ж] – ніж).

Вимовні норми характеризуються великою стійкістю. Вони подані у «Русско-украинском орфоэпическом словаре» О. Горпинича (1992), у двотомному «Орфоепічному словнику» (К., 2001; 2003).

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народно-розмовного мовлення, їх розглядали у вагомих теоретичних працях П. Лавровського, О. Потєбні, П. Житецького, В. Науменка, А. Кримського, І. Огієнка, О. Синявського, М. Наконечного, М. Жовтобрюха, П. Тимошенка, М. Фащенко.

Обґрунтування вимовних норм сучасної літературної мови знаходимо у першодруках та рукописах, писаних фонетичним правописом, тому ставимо своїм завданням простежити відображення орфоепічних норм звукосполук за пам'ятками XIX ст. – граматики О. Павловського, альманах «Русалка Дністрова», словник П. Білецького-Носенка, рукописи Т. Шевченка; твори П. Куліша, надруковані на сторінках журналу «Основа» (1861–1862 років), граматики Я. Головацького, граматики М. Осадци.

Фіксація живої народної вимови, зокрема вимови звукосполук, у писаних текстах дає можливість говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми. Хоч у мовленнєвій практиці їх доля різна: одна норма є більш засвоєним, інша найменш засвоєним орфоепічним явищем, але в теорії орфоепії вони чітко викладені.

Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким і зазнає змін – звучить як шиплячий через асиміляцію за місцем творення. Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передана в граматиці О. Павловського: **рожжалувався** (83), у словнику

П. Білецького-Носенка: **дзижчати** (115), у рукописах Т. Шевченка: **ближченько** (I: 61), **Туреччині** (II: 26), в альманасі «Русалка Дністрова»: **бряцят** (74), у граматиці М. Осадци: **нижшій** (37). Не фіксується ця вимовна особливість у журналі «Основа»: **розжеврїли** (1861, I: 32), у граматиці Я. Головацького: **зь жалю** (31), **розчинати** (31).

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII–XIV ст.: **ижьжнуть** (Св. 1270,20), **ижьженеться** (Рязан. корч. 1284, 328). Відображають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV–XVI ст.: **сожьжного** (Р. Гр., 1352, 6), **жзирають** (П. С., 1556, 1561, 175) [6, с. 207], **роширити** (Гр. Західн. Полісся, 15) [15, с. 14–15]. Трапляється така асиміляція й у пам'ятках XVII–XVIII ст., писаних у різних місцевостях Полтавщини: **прикажчики** [3, с. 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим відображена у літописі С. Величка: **рожжакovalo** (187) [3, с. 172], у фразеологічній збірці К. Зіновієва: **зьжжжень** (225), **ро(ш)чину** (235) [8, с. 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується в багатьох пам'ятках різних періодів.

У досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О. Павловського: **засміється** (80), **пресься** (91), **печуроцьці** (82). Яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: **запорозці**, **запорозцямь** (1861, № 11–12: 5), **книзці** (1862, № 1: 157), **довідається** (1862, № 1: 57), **ріцць** (1861, № 11: 2). Вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення не засвідчується на письмі у словнику П. Білецького-Носенка: **запорожській** (147). Очевидно, вимова [ж] перед свистячим була різною, тому засвідчуються паралельні написання у рукописах Т. Шевченка: **запорожци** (I: 33, II: 16), **запорозци** (II: 45; II: 47). Зрідка представлена вимова [ш] перед свистячим як [с'] в альманасі «Русалка Дністрова»: **виберасся** (197), **зведєся** (100), але **напєшся** (18), **зсѣчєшся** (50), у граматиці Я. Головацького: **смѣсса** (217), але **хвалишса** (183). Виразно зафіксовано вимову [шс] як [с'с'] і в рукописах Т. Шевченка: **смієсса** (I: 393), **птаства** (II: 235). Вимова [чц] як [ц'ц'] започаткована ще в «Енеїді» І. Котляревського: **юпочці** (I: 15), у рукописах Т. Г. Шевченка передається двома літерами **цц** або однією **ц**: **вкупоци** (I: 33), **хатиноци** (I: 73), **ріцці** (II: 267), **купоци** (I: 272), однак відповідна асиміляція не засвідчується у західноукраїнських джерелах: **дочцѣ** (6) у «Русалці Дністровій», **точцѣ**: (246) – у граматиці М. Осадци.

Отже, майже всі пам'ятки української літературної мови XIX ст., правописи яких ґрунтувалися на фонетичних засадах, чітко фіксували вимову [шс'] як [с'с'], [чц'] як [ц'ц'] і лише зрідка [жц'] як [з'ц']. Вимова шиплячого перед свистячими пам'ятками старої української літературної мови, окрім фразеологічної збірки К. Зіновієва: **свасцѣ** (225), не фіксується [8, с. 157].

Африкатизація [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими по-різному відбита у досліджуваному матеріалі.

Африкатизація в буквосполученні **ться** послідовно фіксується тільки у граматиці О. Павловського: **барыцьця** (6), **схаменуцьця** (60), у «Малій книжці» Т. Шевченка: **дивиця** (I: 17), **пасуця** (I: 31). Етимологічне **ться** як [тц'] засвідчено у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках «Основи»: **зоветця** (1861, № 9: 53), **добратьця** (1862, № 1: 63), у «Більшій книжці» фіксується то **тц**, то **цц**, тобто позначається свистячий [ц']: **здаєця** (II: 29), **приберєця** (II: 199), але **дивитця** (II: 247). Лише один випадок **розільєця** (65) свідчить про відбиття африкатизації [т'] перед свистячим у альма-

насі «Русалка Дністрова». У всіх інших досліджуваних джерелах НУЛМ ця вимовна особливість не передана на письмі: у словнику П. Білецького-Носенка: **верзется** (90), **діється** (118); у граматиці Я. Головацького: **кончаються** (184), **отмѣняются** (183); у граматиці М. Осадци: **выговоряются** (37), **дивиться** (38) (II: 45; II: 47). Оскільки не було вироблено принципів передачі цього явища на письмі, як і багатьох інших, то непослідовність щодо передачі етимологічного тся [т'с'] виявляється у правописах другої половини XVIII–XIX ст.: 1) у правописі «Енеїди» І. Котляревського передане через тся: **робиться** (А. Москаленко); 2) у правописі А. Метлинського через тся: **вються** [12: 23]; 3) у слобожанському правописі фіксувалося то **-тця**, то **-цця**, то **тсья**, **тсья збираютьця**, **умиваютьця**, **ховаться** [10, с. 22].

Африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим у досліджуваних джерелах не передається: у П. Куліша: **громадську** (1862, № 1:62), **людцями** (1862, № 1:188), у словнику П. Білецького-Носенка: **людськість** (215), у «Русалці Дністровій»: **молодці** (29), у граматиці Я. Головацького: **по людски** (211), у граматиці М. Осадци: **молодці** (204), **одинадцать** (85). Хоча у старій українській літературній мові зрідка трапляється: **людського** (250) у збірці К. Зіновієва [8, с. 148]. У рукописах Т. Шевченка відповідна вимовна норма теж не відбита: **людського** (1:53), **людського** (11:92), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т]+[с'] > [ц']: **солдацькее** (1:40).

Африкатизація [д] перед шиплячими, за винятком одного слова **одже** у граматиці О. Павловського, не відображена у пам'ятках XIX ст. Африкатизація [д], [д'] загалом є найменш засвоєним орфоепічним явищем. За свідченням М. Фащенко, із 15 студентів I курсу набору 1998 року правильну вимову слів **пора[дз']ся**, **пі[дз']жити** не зафіксував ніхто, зазвичай вимову ототожнювали з написанням. Показники звукової реалізації [т], [т'] й інші: вимова **відмі[ц']ся** чи **відмі[ц']а** подана у 60–65% анкет [16, с. 49].

Загалом африкатизація [т'], [д] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, з початку XVIII ст. і то зрідка: **людського** (250), **вернеца** (240), значно переважають традиційні написання [8, с. 148].

Асиміляція [т] за місцем і способом творення [тч]>[чч] – ч у переважній більшості випадків в основі **квітч-** представлена у рукописах Т. Шевченка: **квичала** (1:43), **квичану** (11:69), **заквичала** (1:229), але **заквітчай** (II: 250), **заквитчане** (1:294), зрідка – у словнику П. Білецького-Носенка: **чесніоче** (388), але **заквітчитися** (182), **цвитчастый** (380), у творах П. Куліша: **квічали** (1861, № 11:31), **уквічаютьця** (1861, № 11–12:2), але **квітчанною** (1861, № 11–12:15).

Матеріал граматики Я. Головацького не відображає зміни проривного [т] на шиплячий [ч]: **отче** (31), **братчикь** (39). У граматиці М. Осадци простежуємо аналогічне явище: **отчизна** (154), **отче** (29). В усіх інших джерелах спостереження не могли провести через відсутність матеріалу. Під час обґрунтування вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна спиратися на рукописи Т. Шевченка, у яких часто фіксується ця особливість.

Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. Москаленко, відбувалося десь у кінці XII ст., бо вже з XIV ст. поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються й у пам'ятках: **осуженню** (Єв. Верковича, 14), **привилли** (Володимир-Волинська, кгородська, 1567), **спротивленне** (Лексис Зизанія, 1596), **ляться** (Лексикон П. Беринди) [9, с. 51]. Як вважає П. Житецький, в розмовній мові XVI ст. мали вже довгий приголосний, але графічно фіксуються ще такі форми: **пытана** [5, с. 76]. За

перший приклад правильної передачі подовження приголосного П. Житецький вважає **свинне** (**свини**) (Уч. Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV–XV ст.: **осуженню** (Єв. Верковича), **обведаннь** (Буков гр., 1462). Про це говорить П. Бузук у праці «Нарис історії української мови». Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII ст. у творах Г. Сковороди виявили лише один приклад – **зорання** (290). Із пам'яток XVII ст. можна навести ще – **карання** (Унів. Б. Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [2, с. 59].

Зрідка це явище фіксується в «Енеїді»: **убрання** (1:13), але **весѣля** (1:4), у словнику П. Білецького-Носенка: **рилля** (313), але **бадилъе** (48). Послідовно асимілятивне подовження приголосних засвідчено у граматиці О. Павловського: **багатыѣ** (7), у творах П. Куліша: **браття** (1861, 9:28), у «Малій книжці» Т. Шевченка: **клоччямъ** (1:65). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в «Більшій книжці»: **зараньне** (11:116), але коріня (11:252). Абсолютно не фіксується асимілятивна довгота приголосних в альманасі: **зѣля** (30), у граматиці М. Осадци: **спасънье** (13), у граматиці Я. Головацького: **веселье** (15). Однак у дієслові **ссати** (143, 188) в останній граматиці передано подовження.

Спрощення у групах приголосних засвідчують староукраїнські писемні пам'ятки вже з XIV ст.: **исного з истыного** (Р. гр., 1388,37), **исныи** (гр. 1393,49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст.: **чесныхъ** (Р. гр., 1435, 32), **кажному** (гр. 1446, 152), **мѣща** (гр. 159, 171), **намеснику** (Рус. Гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам'ятках XVI–XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Крехівському Апостолі (1566) – **власный** (182), **жалосный** (113), **ремесник** (649), **серце** (9), **щасливий** (656); у Переспонницькому Євангелії (1556-1561) – **мѣщи** (284), **власьныи** (389); у «Синонімі славенороскій» XVII ст. – **власность** (102), **власний** (103), **серце** (155); у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – **щасливъ** (101), **позно** (252); у літописі Величка (1720) – **намѣсникъ**, **празникъ** (202). Однак поряд із цим постійно зберігається й традиційне написання: **властныхъ** (АЖ. 1583, 59), **извѣстно** («Лексикон» П. Беринди, 45), **честнымъ** (К.З., XVII – XVIII), **бесвѣстни** (Л. Вел., 3) [6, с. 202–203].

Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П. Куліша: **чесне** (1862, № 2:34), **намісниківъ** (1861, № 11–12:9), **власних** (1861, № 10:22). Непослідовно фіксується спрощення в альманасі: **серце** (2), але **честний** (116), у словнику П. Білецького-Носенка: **пидвласный** (279), але **пропастиця** (303), у рукописах Т. Шевченка: **сонце** (11:9), але **честную** (11:209), у граматиці Я. Головацького: **серце** (36), **мѣсце** (41), але **первѣстный** (24), у граматиці М. Осадци: **власний** (28), **ровесникъ** (162), але **честнымъ** (IV).

Спрощення в групах приголосних наявне у старій та новій літературній мові, що й вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові.

Традиція дисиміляції [чн] послідовно дотримана у словах **мірошникъ**, (46), **сонянишкъ** (73) у граматиці О. Павловського, **сердешная** (1:11), **рушники** (1:46) у рукописах Т. Шевченка. Приклади дисиміляції наявні у словнику П. Білецького-Носенка: **рушникъ** (318), **соняшникъ** (335), у граматиці М. Осадци: **рушниця** (36), **сердешный** (36), зрідка – в альманасі: **рушник** (10), але **ручницями** (98), у творах П. Куліша: **помішниця** (1862, № 2:45).

Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: **вѣшно** (Рус. Гр. 1499, 31), **брашно** (Сл. Леке. XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: **ручниця**, **ручников** (АЖ 1584,107) [6, с. 218]. Сполучення чн, як правило, не змінюється в **шн** у Величка: **ручного** (93), **туточныхъ** (227), хоча у словах, похідних від прислівників тут, там, зазвичай – шн: **тутошныхъ** (57) (Ген. Слідство, 64), **ручницю** (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 30), але **помощниками** (Самовид., 11) [3, с. 176].

Отже, найменше фіксуються на письмі у досліджуваних пам'ятках африкатизація [д], [д'] перед свистячими, асиміляція [тч] – [ч]. За винятком одного слова **одже** у граматиці О. Павловського, зовсім не фіксується африкатизація [д] перед шиплячим.

Можна впевнено сказати, що ті норми вимови звукосполук, які хоча й нині не фіксуються чинним правописом, але тривалий час їх фіксували на письмі у XIX ст., є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися у пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Отже, НУЛМ розвивала й вдосконалювала ті традиції СУЛМ, які спиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимови звукосполук, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Природні носії не дотримуються вимови [д], [д'] перед свистячими, шиплячими як [дз], [дз'], [дж]. Переважно респонденти опираються на написання і помилки допускають через відсутність теоретичних знань.

Тому проблема володіння орфоепічними нормами на сьогодні серйозна й актуальна. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить «Орфоепічний стандарт української мови» – чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко; підг. до видання В. В. Німчука. – К., 1966.
2. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. З додатком історичної хрестоматії / П. Бузук. – К., 1927.
3. Волох О. Г. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII ст. / Волох О. Г. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. – 1960. – Т. III: Тр. філол. ф-ту. – Т. 9.
4. Головацький Я. Грамматика русского языка / Я. Головацький. – Львов, 1864.
5. Житецкий П. Описание пересопнищской рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других Евангелистов и 4 страниц снимков / П. Житецкий. – К., 1876.
6. Жовтобрюх М. А. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко. – К., 1979.
7. Котляревський И. Енеида на малоросійській языкъ перелицованная И. Котляревскимъ : Ч. 1–3 // Иждивеніємъ М. Парпуры. – СПб., 1798. – 32, 38, 72, 24 с (окрем. пап.).
8. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші. Приповісті [або те(ж) присловія] посполитые... Климентія Зіновієва» / М. Р. Микитин // Мова та стиль українського фольклору. – К., 1996.
9. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови / А. А. Москаленко. – Одеса, 1960.

10. *Москаленко А. А.* Нарис українського алфавіту і правопису / А. А. Москаленко. – Одеса, 1958.
11. *Осадца М.* Граматика руского языка / М. Осадца. – Львов, 1864.
12. Основа. Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. – СПб., 1861–1862.
13. *Павловскій А.* Грамматика малоросійскаго нарѣчія / А. Павловскій. – СПб., 1818.
14. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. – К., 1950.
15. Українські грамоти XV ст. / за ред. В. М. Русанівського. – К., 1965.
16. *Фащенко М. М.* Орфоєпія дієслівних форм / М. М. Фащенко // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2000. – Вип. 9.
17. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр. / Т. Г. Шевченко. – К., 1989.
18. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. / Т. Г. Шевченко. – К., 1989.

Стаття надійшла до редколегії 31.08.2010

Прийнята до друку 2.09.2010

ORTHOEPY OF THE SOUND CORRELATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: HISTORY AND REALITY

Mariya MYKYTYN-DRUZHYNETS

*I. Mechnikov Odessa National University,
Department of the Ukrainian language,
Francuzskij boulevard, 24/26, r. 86, 65058, Odessa, Ukraine
tel.: + 380 (48) 7761480*

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language of the XIX century. The spelling system of the literary sources of this period was mainly based on phonetic principles. So, due to the spelling peculiarities but oftener despite them pronunciation features of consonants became vivid; the majority of them became orthoepic norm of the modern Ukrainian language.

Keywords: orphoepics, codification, first-prints, manuscripts.

ОРФОЭПИЯ УКРАИНСКИХ ЗВУКОСОЧЕТАНИЙ: ИСТОИЯ И РЕАЛИИ

Мария МЫКЫТЫН-ДРУЖИНЕЦ

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка,
Французский бульвар, 24/26, ауд. 86, 65058 Одесса, Украина
тел. +380 (48) 7761480*

Статья посвящена проблеме становления норм произношения звуко сочетаний украинского литературного языка в XIX в., а также проблеме владения орфоэпическими нормами сегодня. Система правописания исследованных материалов была построена в основном на фонетическом принципе. Поэтому, благодаря особенностям правописания, а чаще вопреки ему, отразились орфоэпические особенности звуко сочетаний, большинство с которых стала нормой произношения современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: орфоэпия, кодификация, первоисточники, рукописи.